

IDEJA ENCIKLOPEDIZMA I FILOZOFIJSKO MIŠLJENJE

LJERKA SCHIFFLER

(Zagreb)

UDK 101 (457.13) »501«
Izvorni znanstveni tekst
primljen 24. 3. 1987.

1. *Uvodne pretpostavke: pojava, pojam i značenje enciklopedizma*

Kritičkom mišljenju postavljeni zadatak raspitivanja enciklopedizma s obzirom na njegovo mjesto, značenje i svrhu u prevladavajućoj zainteresiranosti filozofijskoga govora, posebice njena mladenačka razdoblja, nastanka i zlatnoga razdoblja, traži neka polazišna određenja.

Povijesno filozofski promatrano, ideja enciklopedizma sadržana je u stavovima, tvrdnjama i mišljenju filozofa kao vid potrebe za zahvaćanjem obuhvatnog, što pred-leži predmetu mišljenja, za cjelinom bitka koja nigda ne završava, pa glavni problem spoznaje objašnjava i osvaja svagda iznova svako razdoblje, nikad dosegnute cjeline svega znanja. Kako se taj filozofski ideal enciklopedizma postupno transformirao u svoju reflektiranu formu, u sistem, pokušat ćemo razložiti u ovom kratkom ogledu-hipotezi za fragmente ideje enciklopedizma u okviru filozofijskoga mišljenja.

Enciklopedije se javljaju i prije zrelo oformljena sistema (kao naziv knjige javlja se već 1541, autora Stercka van Ringelberga) i osmišljena projekta cjelokupnog procesa ljudskog istraživanja, u formi zbirke rasprava filozofa, biografskih leksikona iz razdoblja antike, kompendija svekolika znanja, abecednih registara i srednjovjekovnih kompendija, nadalje rječnika i, najposlije, kritički sistematiziranih enciklopedijskih djela.

Konstantno nastojanje oko enciklopedijskoga kruga znanja, i sudnosni mu filozofski pokušaji sistematizacije tezarija erudicije, sume svih disciplina, nisu svodivi tek na spomenute vrste, nego i takozvanu utopijsku literaturu, kao njen česti sastojak. San je to o cjelini znanja sveznatiželjna čovjeka, kao projekcija njegove vjekovne težnje da sebi osigura sva bogatstva, kako ona materijalna tako i duševna. Aristotelov corpus doktrina, i prije osamostaljivanja posebnih znanosti i njihova udaljavanja od filozofije kao zajedničkog ishoda i temelja, ostat

će trajnim poticajem filozofskog mišljenja za zajedništvom sviju disciplina, praktički i pedagoški model čovjekove orijentacije u svijetu, sred kaotičkog »teatra svijeta«, kao potreba za objektivnom spoznajom.

Etimologijski opseg i sadržaj pojma i diskutabilnost podrijetla njegova naziva (antičke *téhnai* i skolastička klasifikacija znanja, *partiones philosophiae*, humanističke *artes* i novovjekovna *scientia*) jest dugo vremena, i sinonim za filozofiju. J. A. Wower piše: »Encyklios paideia omnes artes liberales complectitur, ad quas transcendit grammatike, ut plena et instructa sit«, te dalje »Enkyklopaideian sive kyklopaideian dixerunt seriem omnium artium colligatam et connexam, a perfectissima et capacissima circuli figura, quae una et continenti linea absolutitur«¹, a J. H. Alsted piše: »Philosophiae vocabulum sumitur . . . latissime pro omni eruditione et doctrina quae in animum hominis cadere potest. Itaque hac ratione philosophia et encyclopaedia sunt synonyma«².

U tom su smislu simptomatični naslovi traktata, rasprava, dijaloga što se javljaju, kao npr.: *svjetska biblioteka*, *slika svijeta*, *teatar svijeta*, *teatar života*, *luča nauka*, *velika umjetnost*, *karta stvari zemaljskih i ljudskih*, *ključ . . .*³ itd., itd., a koji sadrže citate sentencije, panoramu i preglede cjelokupnoga ljudskog znanja, pa postoje vrste enciklopedija u smislu osjetilnog i inteligibilnog, one koje sabiru i redom predstavljaju u logičkoj cjelini ukupnost »velikog misterija« univerzuma.

Od Aristotelova shvaćanja znanosti o postojećem i njegovim najopćenitijim odredbama kao osnove svega znanja, do novovjekovne misli o filozofiji i egzaktnoj znanosti, od filozofije-negda univerzalna znanja, jedinstvenoga sistema, iz ideje filozofije kao cjeline, moguće je razvidjeti i sadržajno odrediti odnos nje i enciklopedizma. Na putu filozofskog mišljenja kao jedinstva različitih spoznaja u univerzalnom znanju, od Aristotela, preko skolastičkog mišljenja i mjesta filozofije u njemu, do obrazovnog ideala humanista, ideja enciklopedizma kao ukupnosti svega znanja. Od prosvjetiteljstva, sve do oblika kritičke svijesti, ta ideja čuva konstantu *conditio hominis*, smisao totalna čovjeka posjedovanja i povijesti ljudskog istraživanja. Tu je i značenje utopističkih ideja o postojanju *jedne jedine knjige*, *jedne jedine škole*, *jednoga jedinstvenog jezika*, *ideal jedinstvene kulture*. »Kao što Enci-

¹ J. A. Wower, *De Polymathia tractatio*, 1603.

² J. H. Alsted, *Panacea philosophica seu Encyclopedia universa discendi methodus*, 1630.

³ A. Manuzio, *De expectendis et fugiendis rebus*, 1501; R. Maffei, *Commentarii Urbani*, 1506; J. Fortius Ringelberg, *Kyklopaideia*, 1538; Th. Zwinger, *Theatrum Vitae humanae*, 1565; M. Martini, *Idea methodica et brevis encyclopaediae*, 1606; C. Besold, *De Verae philosophiae fundamento dissertationes*, 1630; A. Kircher, *Ars magna sciendi*, 1648; Y. Parisinus Capucinus, *Digestium sapientiae in quo habetur scientiarum omnium rerum . . .* 1648; L. Beyerlinck, *Magnum Theatrum vitae humanae*, 1656; S. Izquierdo, *Phorus scientiarum*, 1659.

klopedije ne počinju gradnju kulture, nego je završavaju⁴, tako se u enciklopedijskim shemama otkriva jedinstvo i struktura konačnoga znanja (konačno u uvjetnom značenju); kao i filozofija, i enciklopedija jest već rezultat — totalitet riječi, pretvoren u totalitet stvari. Smisao totalnog posjedovanja i ljudske slobode, humanističkog ideala, nije tek promjena slike čovjeka, nije samo odraz novog tipa kulture, smisao velike »obnove znanja« 16. stoljeća, novog tipa »korisnoga« znanja kao pretpostavke slobode, nego taj ideal čuva i kristalizira i bitno ljudski *djelatni* odnos spram sveukupne ljudske kulture.

Već se dominikanac Vincenzo von *Beauvais* zanosi idejom o djelu koje pruža »omnium scientiarum encyclopaediam temporum et actionum humanorum theatrum amplissimum« (*Speculum maius*), kao uvod u studij znanosti, ističući ideju obrazovanja (παιδεία) za krug (ἐγκύκλιος), mjesta koje ima enciklopedija u kanonu hijerarhije znanosti medijevalističke škole i primjene tehnika završena znanja. Djelo doživljava novo izdanje 1621, pod nazivom *Bibliotheca mundi*. Od sistematske klasifikacije znanja kao programa rada za jednu enciklopediju znanja J. A. *Comeniusa* (Komensky) do sna kalabreškog svećenika postupno raste ideja jedne velike biblioteke, jedne velike škole, što će od fantastične utopijske slike prerasti u programe reformi obrazovanja, kulture i učilišta diljem Evrope. Građani Sunca »imaju samo jednu knjigu koju zovu Mudrost i u kojoj su sve nauke izložene ukratko i sa zadržavajućom lakoćom . . . Ovde su, po naređenju Mudrosti, ukrašeni svi unutrašnji i spoljašnji zidovi celoga grada, i donji i gornji, najizvrsnijim slikama i na njima su prikazane sve nauke u izvanrednoj skladnosti«⁶. U *Campanellinoj* viziji dalje slijede opisi slika znanja na zidovima njegova grada: matematičke figure, teoremi, historija, običaji, zanati, vještine, umijeća, abeceda, geografija, medicina, zemljoradnja, astronomija — ukratko, čitavo stablo disciplina.

Djeca, igrajući se, upoznaju sve znanosti i sva znanja do svoje desete godine. Jedna od osnovnih preokupacija je kako pronaći metodu i sva znanja svesti na jedinstveni sistem, stvoriti totalni organon, fiksirati sve grane znanja i tehnike u pojedinim njihovim aspektima, poštujući njihove posebnosti, a vodeći računa o njihovom mjestu u cjelini, što je opće obilježje niza djela od 15. stoljeća nadalje. 1651. g. J. A. Komensky u svom *Sermo secretus* govori o pansofijskom svjetlu koje pada na stvari, sve duše i sve jezike. Poput svjetiljki su, kaže dalje slikovito i nadahnuto, univerzalne knjige koje rasipaju sveopću svjetlost, a snaga činjenica potiče ljude, nosioce svjetla. Ideal enciklopedijskog obrazovanja i duhovnih vrednota koje on apostrofira, i njegovo značenje za život pojedinca i zajednica, praktičke uloge u integralnom formiranju čovjeka, u Comeniusovom brevijaru znanja (*Didactica*) do-

⁴ T. Ujević, *Prigovor interviewu*, Sabrana djela sv. XIV, Zgb., 1966.

⁵ J. A. Comenius, *Pansophiae prodromus*, 1639.

⁶ T. Campanella, *Grad sunca*, Beograd, 1964.

biva svo svoje utemeljenje, razložitost i svrhu. Poredak znanja i njegovo širenje u izravnom su odnosu: rijetko primjerno mjesto koje enciklopedija ima u okviru kompleksnog filozofijskog i kulturnog iskustva, pokazuje Comeniusova usporedba: ako je za utvrđivanje jednog grada ili za obranu spomenika potrebno utrošiti jedan zlatnik, stotinu ih valja utrošiti u dobro obrazovanje jednog jedinog mladića.

U drugoj knjizi *Gargantua i Pantagruel*, u pismu Gargantuinom sinu, *Rabelais*, pozivajući se na odgojne mjere i potrebu univerzalnog obrazovanja, koristi termin *enciklopedija*, ističući težnju i savršenstvo ljudskoga znanja, potrebu obnove jezika, činjenicu postojanja biblioteka i navodi sveukupan program slobodnih umjetnosti (geometrija, aritmetika, muzika, astronomija, pravo, filozofija, geografija, geologija, medicina), kao pretpostavke realiziranja ideala renesansnog čovjeka, sa svim njegovim optimizmom, slobodoumljem i apologijom duhovne radosti koja odlikuje svijet čovjeka, a što će se razviti u 18. stoljeću. Svojom filozofijom smijeha, *Rabelais* izražava svoju vjeru u potpunog čovjeka, sigurna u sebe i izuzetna mjesta koje pribavlja sebi u prirodi i u društvu, kao i u beskrajne ljudske mogućnosti napretka.⁷

Ideja enciklopedizma prisutna je od P. Ramusa, R. Lullusa do J. H. Alsteda, W. Budéa, L. Valle i J. Aventina, do A. Kirchera, F. Patritiusa i Baconove ideje hrama znanja, kao velikom institutu kolektivnog znanstvenog istraživanja: *Finis fundationis nostrae est cognitio causarum et motum ac virtutum interiorum in natura, atque terminorum imperii humani prolatio ad omne possibile*⁸.

Projekt objedinjenja svekolike građe znanja u organsko jedinstvo, kako se javlja sve do njegova suvremena oblika, prisutan je od J. W. Leibniza i njegove *ars combinatoria*, ideje stvaranja jednog univerzalnog jezika, svoju će restauraciju oživjeti u novovjekovnom poimanju svijeta, zatvorena u jezik-model, otvarajući time novu stranicu povijesti enciklopedizma (npr. odnos enciklopedija — biblioteka, Novalisova knjiga knjigâ, Borgesova Babilonska biblioteka — Universum⁹).

Enciklopedija kao »pokušaj jednog velikog filozofskog stoljeća«, »idealna knjiga« s Diderotom i d'Alembertom predstavlja apoteozu filozofa i njegova središnja mjesta u svijetu. Središnja mjesta čovjeka u svijetu. Metaforom mreže svjetske karte koja sadrži i niz posebnih, vrlo detaljnih karata, zadržavajući pritom posebnosti i dignitet svake,

⁷ V. »Vjerujemo da duh ljudski s velikom silinom može znati stvari što će biti, riječi su zagonetke nađene u temeljima Telemske opatije Fr. Rabelaisa.

⁸ F. Bacon, *De Augmentis scientiarum*.

⁹ Univerzum, što ga drugi nazivaju Knjižnica (...) Ja tvrdim da je Knjižnica beskrajna (...) Knjižnica postoji ab aeterno (...) Možda me starost i strah varaju, ali naslućujem da će ljudski rod — jedini — uskoro izumrijeti, a Knjižnica će ostati: razvijetljena, pusta, beskonačna, savršeno nepokretna, nabijena beskorisnim knjigama, beskorisna, postojana, neprobna. (J. L. Borges, *Babilonska knjižnica, Sabrana djela*, Zagreb 1985)

kao jedne u nizu ljudskih spoznaja, istaknut je istovremeno nov položaj čovjeka u svijetu — sistemu enciklopedistike: . . . *Ako čovjeka ili misleće biće odstranimo s površine zemlje, patetički i sublimni prizor prirode postaje tek tužna i nijema scena. Svemir šuti; muk i totalna noć. Tek prisustvom čovjeka bića postaju zanimljiva . . . Zašto ne bismo čovjeka uveli u naše djelo kao što je on postavljen u svijetu? Zašto ne učiniti ga zajedničkim središtem?*¹⁰

Već se Kant bavi idejom univerzalne mape znanja. Fichteova je namjera (1807) zasnovati *eine philosophische Enzyklopädie der gesamten Wissenschaft als stehendes Regulativ für die Bearbeitung aller besonderen Wissenschaften*. Od Hegelove enciklopedije filozofskih znanosti, sistema nasuprot enciklopediji, koja nije ništa drugo do nadomjestak za znanosti, kako kaže, nasumce prikupljenih i empirijskih, preko Comteove klasifikacije nauka i nagovijesti pozitivističkog enciklopedijskog pothvata, do daljnjih velikih enciklopedijskih pothvata koji se javljaju u drugim zemljama, ide linijsko povijesna putanja enciklopedijskih shema, sve do njenih transformacija: Jaspersovog elogijuma enciklopedijskoga znanja, poststrukturalističke Foucaultove arheologije znanja i epistemologizma, kao novog razdoblja povijesti ovoga roda.

U mogućem pregledu povijesti evropske ideje enciklopedizma, fragmentarno, kao što smo napomenuli, dominira u osnovi potreba za izgradnjom obuhvatnog sistema enciklopedijskog ustrojstva zbilje, uključujući sve znanosti, od logike, metafizike i fizike, do teologije, prava, morala, medicine, umjetnosti i dr., prema kriteriju topičkog poretka znanja, klasificirajući činjenice realne spoznaje (*cognitiones reales*). Ta potreba postoji već i kod Petrusa Ramusa i nastavlja se u znanstvenoj i filozofskoj kulturi 16. i 17. st., sve do specijaliziranih tipova enciklopedija idućega stoljeća. Do novog obrata na svim područjima kulture i znanosti dolazi, posebice, s pojavom tiska, čime se otvaraju i nove mogućnosti prakse enciklopedistike. Stari pansofijski ideal »podučiti svakog o svemu« oživotvoruje se, a s njime i ideja enciklopedizma.

Sedamnaesto i osamnaesto stoljeće doba je procvata enciklopedija, kao rezultat novih društveno-historijskih potreba i promjena¹¹. Pojava

¹⁰ d'Alembert, *Discours préliminaire de l'Encyclopédie*. Analizirajući enciklopedijsku ikonografiju, u okviru filozofije objekta, Roland Barthes također govori o humanizaciji enciklopedističkoga koncepta: »... enciklopedijski čovjek minira svu prirodu ljudskim znakovima; u enciklopedijskom pejzažu nikada nismo sami; ... uvijek je tu bratski proizvod čovjekov: predmet je ljudski potpis svijeta. Možete zamisliti i najosamljeniji predmet... , budite sigurni da će uvijek u jednom kutu slike biti čovjek, i on će promatrati predmet, ili će ga mjeriti, ili nadzirati, ili ga barem tretirati kao prozor; ... Enciklopedijska je slika bit čovjekove ljudskosti«, (prev. autor) Roland Barthes, *Image, raison, déraison, u: L'Univers de l'Encyclopédie*, 1964.

¹¹ A. Nebe, *Vives, Alsted, Comenius in ihrem Verhältnis zu einander*, 1691; H. Staedke, *Die Entwicklung des Enzyklopädischen Bildungsgedankens und die Pansophie J. A. Comenius*, Leipzig 1930; P. Rossi, *Clavis universalis. Arti mnemoniche e logica combinatoria da Lullo a Leibniz*, 1960; F.

enciklopedija pridonosi sveopćem zajedništvu među narodima, posredujući i uspostavljaajući njime iznova izgublenu komunikaciju, otvarajući time novo razdoblje ljudske povijesti, obnovu starog Baconovoga sna o »središtu i oku naroda«.

2. *Nekoliko napomena o utemeljiteljima ideje enciklopedizma na domaćem tlu*

U corpusu hrvatske kulturne, književne, lingvističke i filozofijske tradicije ima djela enciklopedijskih, sadržajno i metodički koncipiranih. Javljaju se već u domaćoj književnosti srednjeg vijeka, u glagoljskoj književnoj baštini: *lucidari*, *zrcala* i *cvetovi vsake mudrosti*, moralno-didaktička, popularna i zabavna djela, štiva za puk, ne više za odabrane, priručnici srednjovjekovnog znanja, sabirući različita područja, od ekonomije do magije, alkemije i astronomije, od geografije do medicine i teologije, kao ogledala kulturnih potreba čovjeka, njegovih težnji i interesa za spoznajom *cjeline svijeta*, koji *utiru put humanističko-renesansnim obzorjima u hrvatskoj književnosti*¹². Najčešće pisana u dijaloškom obliku, ona i formalno nose poruku — kolektivnom čitaocu. Knjige su to koje *rasvjetljavaju skriveno*, vrstu *enciklopedijske proze* »glagoljaškog humanizma« (R. Katičić).

Uz brojna teološko-filozofska pitanja, koja odlikuju primjerice velik opus Honoriusa Augustodunensisa (Regensburg, prva polovica 12. st.)¹³, zagonetne ličnosti, utjecajne za književnu filozofsku i ideografsku umjetničku praksu njegova i kasnijega doba, posebno je *Elucidarium* prepisivan, preveden, prerađivan (prijevodi i preradbe sa staroslavenskog, latinskog, talijanskog, češkog) i objavljivan u brojnim izdanjima, kao primjer opće enciklopedije i sume svjetske kronike. Na liniji kršćanskog platonizma, pod utjecajem Scota Eriugene i Abelardove škole, njegovo dijaloško djelo, razgovor između učenika i meštra, tipično skolastički obrazac pitanja i odgovora, pisano je rukom neumorna čitača, obrazovana mislioca, s jasnom namjerom općeg prosvjetičvanja. Za razliku od ovog, latinski pisanoga predloška, priručnika za

Venturi, *Le origini del' Encyclopedia*, Torino 1964; R. Collison, *Encyclopedias. Their history through the ages*, 1966²; M. de Gandillac, *La pensée encyclopédique au Moyen Age*, 1966; K. H. Volkmann-Schluck, *Desiderium intellectuale und ars, Nicolaus Cusanus. Die Philosophie um Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit*, 1968²; W. Pannenberg *Wissenschaftstheorie und Theologie*, 1973; C. Vasoli, *Unità e struttura logica delle scienze negli »schemi« enciclopedici di J. A. Alsted*, *Studio di filosofia in onore di Gustavo Bontadin*, 1975; R. Darnton, *L'Aventure de l'Encyclopédie*, 1982; J. Proust, *Diderot et l'Encyclopédie*, 1967; F. Venturi, *Le origini dell' Encyclopedia*, 1970.

¹² v. E. Hercigonja, *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb 1983.

¹³ H. Augustodunensis, *De philosophia mundi; Clavis physicae, de natura rerum; Imago mundi* i dr. Usp., *Dictionnaire de Théologie Catholique*, 1927.

filozofe i teologe, *Lucidarius*, na njemačkom jeziku, upućen je korisniku — laiku za njegovu pouku i obrazovanje. Hrvatski je tekst *Lucidara* (96 pitanja i odgovora meštra i učenika) sačuvan u dva glagoljska rukopisa (*Žgombičev* i *Petrisov Zbornik*)¹⁴. Radom naših glagoljaša, prema arhetipu iz 12. stoljeća, dobivamo u prijevodu na narodni jezik enciklopedijski tekst, priručnik opće mudrosti i sveznanja, koje Lucidar *osvjetljava (luцем dare)*¹⁵.

Istraživanje i rad glagoljaša nastavit će se i u potonja stoljeća, i tu valja spomenuti rad Ivana Paštrića, doktora filozofije i svete teologije, njegovo enciklopedijski zamišljeno djelo o glagoljskom bogoslužju, »glagoljskoj sumi«, »*De Missalis, Breuiarij Illyrici Romani. . .*« (1688/1700), koje sadrži i gramatiku i rječnik »književnog ilirskog jezika« (četverojezični nedovršeni rječnik, krnji koncept se čuva u Paštrićevoj rukopisnoj ostavštini u Vatikanskoj knjižnici, a prijepis u Naučnoj knjižnici u Zadru)¹⁶.

U tom nizu naših *svjetionika* (kako ih naziva M. Krleža), stoji i djelo Pavla *Skalića* i njegovo shvaćanje o *aeterna sapientia* i *philosophia perennis*, koje se pokazuje kroz *enciklopediju* kao svijeta disciplinâ, svetih i svjetovnih u jedinstvenu *epistème*, ili — apsolutne znanosti razumijevanja tradicionalnog (pamćenje) i suvremenog (putokaz) i njihovog slaganja kroz ukupnost stavova, u projektu enciklopedije.

Prateći »mladenačko« doba ideje enciklopedizma, moguće je ustvrditi kako već zarana i najmanji traktat ili dijalog sadrži zaokruženi obrazac koncentracije na *cjelinu*, nalazeći gotovo u *krugu* cjeline, svoj razlog i smisao.

Na spomenutoj magistrali te ideje stoje imena *Belostenca*, *Boškovića*, *Crijevića*, *Čučića*, *Dominisa*, *Križanića*, *Lučića*, *Marulića*, *Petrića*, *Vlačića* sve do *Bajamontija*, *Bogišića*, *Deželića*, *Šuleka*, *Zocha* i *Mencina*, enciklopedista i leksikografa, univerzalnih ljudi naših i stranih sredina, i njihova djela kao svojevrzne »formule« intelektualnog mjerjenja jedinstva ljudske misli, jezika, govora, vlastitog opstanka, prema čemu su usmjereni svi naponi ovih pojedinaca, ukratko sav *panopticum croaticum*, s poglavljima o *mudrosti*, *znanju* i *filozofiji*, koji se skriveno kao osnovni motiv i razlog javljaju u njihovim djelima (u-

¹⁴ O hrvatskom rukopisu, prijevodu Gverina Tihčića, s talijanskog štampanoga izdanja (*Lucidario*) iz 1533. g, v. S. Ivšić, *Prijevod »Lucidara« Honorija Augustodunensisa u prijepisu Gverina Tihčića iz godine 1533, Starine JAZU*, knj. 42, Zagreb 1949.

¹⁵ (...) *javit sve reči ježe sut va inih knjigah na nebesih i na zemlji i va oblacih i va vodah« i to ježe jest va ineh knjigah skrveno, to jest Lucidar vse osvetil... te knjigi sut draže nere zlato i kto je bude čisti, ta bude mnogo mudrosti imeti«, Elucidarium Honorija Augustodunensisa, 12. st. Žgombičev Zbornik, 16. st.*

¹⁶ v. Ivan Golub, *Rad Ivana Paštrića na izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga. Glagoljica, Jedanaest stoljeća jedne velike tradicije, Zbornik radova, Slovo 21*, Zagreb 1971.

pravo tako glasi i naziv jednoga političkog djela Jurja Križanića), sliedeći prvo slovo starog aristotelovskog nauka, *svi ljudi po prirodi teže za znanjem*¹⁷. Spominjemo autore koji su i sami bili djelatnici, uposljeni nerijetko u zadatke praktičkog, javnog života, suočeni s problemima umna djelovanja, na znanju i mudrosti utemeljena, i sami pisci osebujna opusa široke i raznorodne problematike, smjerajući enciklopedijskoj sintezi, o čemu govore i nazivi ili ulomci njihovih djela.

Govorimo o ideji enciklopedizma manifestnoj u djelima pisaca i samih enciklopedista: po svom obrazovanju i težnjama polihistora i poliglota, leksikografa i marljivih sastavljača enciklopedijskih sinteza i rječnika. Štoviše, mnogi i pišu djela koja prvenstveno *savjetuju, obavještavaju, upućuju*, sistematizirajući sveobuhvatnu građu u njenoj širini. Njihovi traktati, ma kako bili djelomični, s određenom specijaliziranom tematikom, predstavljaju, svojom sumom spoznatog, univerzum u malom.

Franciscus Patritius (Frane Petrić), jedan je od klasika našeg filozofskog nasljeđa čije se djelo može, bez preuzetnosti, imenovati *enciklopedijskim* — i po pretenzijama, i po rezultatu, kriteriju objektivnosti i sistemu vrijednosti. Ono, naime, upućuje na neka općenita obilježja enciklopedizma: rezime rezultata, kako pojedinačnih disciplina tako i težnje za predstavljanjem cjelokupne svrhe, zadataka i značenja ljudske mudrosti, bez obzira piše li svoje dijaloge o poetici, historiji ili retorici. Sa svom sviješću o ograničenosti ljudske spoznaje (*istinite povijesti koju bi čovjek napisao, nema*¹⁸) sveznatiželjna čovjeka koji teži za *sigurnim bogatstvom duše* (F. P.), *znanjem znanja*, Petrić uočava i jasno formulira, već u 16. stoljeću, kozmopolitski značaj znanja, odjeka antičke *polimathije* i njena značenja za razvoj novovjekovne filozofije kulture.

Posve je enciklopedijski zasnovano Petrićevo djelo *»Nova de universis Philosophia«*, pisano s namjerom utemeljenja *nove, istinske, cjelovite sveopće filozofije* (F. P.). Sustavnom prosudbom, Petrić piše filozofsku povijest pojmova, imena, pisaca, djela, znanja o stoljetnim problemima, potkrepljujući svoje iskaze razlozima, iskustvima, dokazima o sveukupnom ustrojstvu svijeta i stvara riznicu znanja tipa opće enciklopedije, svojevrsna »vodiča« pojedincima u svekoliku spoznaju, kako onima koji spekuliraju tako i djelatnicima.

Opus Jurja Križanića, ne samo nacionalne nego i svjetske kulturne pojave, u širokom rasponu od političke i teološke misli do povijesno-filozofske, filološke, glazbene i gospodarske, sav usmjeren ka stvaranju *veledjela za pravoslavne Slavene*, pisanju povijesti sviju Slavena¹⁹,

¹⁷ Aristotel, *Metafizika*, A. I., 980 a.

¹⁸ F. Petrić, *Deset dijaloga o povijesti*, Pula—Rijeka 1980.

¹⁹ v. *Zbornik radova, Život i djelo Jurja Križanića*, Zagreb, 1974, posebno tekstove I. Goluba, *Biografska pozadina Križanićevih djela i Križanićevu teološko poimanje zbiljanja*.

prožet je enciklopedijskim idealom, idealom kulturnoga jedinstva, kojem u osnovi stoji jezikoslovni program *metaslavenske koiné*. Enciklopedijski svojstvenom težnjom, otvorenom za mnoge ideje, ova je ličnost *tražitelja mudrosti* puna inicijative, izuzetno samonikla i osebujna u traganju i prijedlozima, uza svu kob *izvoditelja bez publike, virtuozna bez koncertne dvorane, propovjednika bez zajednice, zastupnika napretka kojemu se nitko nije priključio*, kako ga je lakonički definirao A. Brückner još 1891. godine²⁰.

U 18. stoljeću, stoljeću racionalizma, većina je djela pisana enciklopedijski; riječ je o polihistoriskim djelima, kritički koncipiranim, s jasnim prosvjetiteljskim elementima.

Simeon Čučić piše svoje djelo *Philosophia critice elaborata* 1815. g., odgovarajući na posve određenu filozofsku i duhovnu klimu svoga doba, ali u osnovi izrađuje enciklopedijski sustav filozofije.

Spomenuta i druga imena kulturno-književnih krugova i sredina (istarsko-primorska, Zadar, Ozalj) čine ozračje jedne kulture, koja još traži svoju cjelovitu procjenu, kao i naponi pojedinaca procjenu *vlastite kulturne i političke svijesti po prostorima i vremenima, u okviru kojih smo se razvijali i nastali*, prema riječima Miroslava Krležu u predgovoru I. izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*: »samo vidovite oči rap-soda mogle su, jednim jedinim sveobuhvatnim pogledom, obasjati svu logičku sveukupnost historijskih, kulturnih i političkih zbivanja, koja nas i danas dovode do slivanja u jedan jedinstveni tok«.

Pozivajući se na domaću baštinu u ovom kontekstu, ne tražimo samo povijest ideje enciklopedizma nego poliaspektni oblik mišljenja u njegovim društveno-povijesnim okvirima, koji je u enciklopediji našao taj intimni odnos čovjeka i njegova svijeta, svijeta kao nepoznanice kojoj rješenje može dati tek ljubav spram mudrosti i svekolikog znanja, kao samorefleksija misli, a tu su riječi i značenja, pojmovi i ukupnost ljudskog djelovanja zadržali svoje puno važenje kao tumači čovjekova opstojanja u svijetu.

Enciklopedizam artikuliran iznutra, rekli bismo, kao klica u ovojnici mnogobrojnih djela, traktata, bilježaka, kao svjedočenje kulturno-historijske osobnosti naroda, iz potrebe *da djelo ne umre s djelatnikom*, traje kao fenomen do pojave novovjekovna pojma znanosti, koji je *in nuce* sadržan upravo u *enciklopediji* kao njenom sintetičkom sažetku, kojim se tumači, sređeno i kritički²¹; riječ je o modelu koji se svagda tek približava fiksiranju nikad mirujuće i završne faktičnosti: otud ta njegova unutarnja dihotomija: svagda neshematski, usprkos

²⁰ A. Brückner, *Ein Finanzpolitiker in Russland im XVII Jahrhundert*, Russische Revue, 1891, u knj. I. Golub, *Život i djelo Jurja Križanića*, *Encyclopaedia Moderna*, 13, 1971-72.

²¹ *Enciklopedija je stoga i najbolji put do skromnosti pred veličajnošću i tajnom spoznaje . . . znam kako ne znam . . .* (T. Ladan, *Enciklopedije: između zamišljenog i provedivog obrasca*, *Encyclopaedia Moderna*, 5—6, 1976).

shematski sustavnoj središnjosti, stvaralački, usprkos akribičnom i egzaktnom, pozitivističkom pobrojavanju činjeničnog, usprkos supstratu naslijeđenog — stalno u granicama koje probija, cjelovitost usprkos otvorenosti detalja, sa sviješću o nikad dosegnutoj cjelini i naporom da fiksira procesualno, dade odgovor tek vlastitom vezom predstavljanja s pitanjem, kako bi se znalo skupljenim znanjem (ono koje vodi) uskladiti ponašanje, kao ono što mu pripada ali svagda kao *tok*. Rasvjetljavajući, precizirajući i tumačeći, obuhvatiti cjelinu.

Enciklopedija pokazuje to svoje dvojno lice: gotovo do unutarnjeg proturječja — isprva suočeno s težnjom saznati ono vječno, istinu, kroz sumu minula pojedinačnog znanja, pa dalje oblika njena pojavljivanja kroz povijest, procesualno, dakle, ona jest istovremeno i predmetom osvajanja empiričko-teorijskog, i tu se otkriva značenje futurološkog, koje ona u sebi nosi kao stvarnost bivanja praktičnoga. A to značenje nadaje se upravo kroz povjesnost znanja, ne kao ponavljanja, već niza točaka u krugu cjeline (*ἐνκύκλιος*).

Sakupiti svu političku, kulturnu i intelektualnu svijest o našoj vlastitoj pojavi u prostoru i vremenu, kako proslavi M. Krleža²², i sam baštinik i pokretnik ideje enciklopedizma u jugoslavenskih naroda, rezimea i putokaza historijskog iskustva, što je drugo nego to dugo, neprekidno kretanje magistralom kojoj na početku stoji *lucidar* koji *rasvjetljava*, do formule Krležina iskustva, do njegova projekta Enciklopedije, naše, jugoslavenske, koja također »*osvjetljava* (spac. autor) *čitav reljef našega kroz vjekove razbijenog torza . . . kritičkom rasvjetom*«, preko pojedinačnih traganja erudita, filologa, znanstvenika i filozofa, zaokupljenih problemima spoznaje i jedne sveopće znanosti koja bi obuhvatila ukupnost svih stvari, stari san mudroslovaca o *rerum universitatis*.

Upozoravanje je to s odvažnošću čovjekova nauma za enciklopedijskim sustavom mišljenja, osnovom i ovjerovljenjem činjenica koje ono iznosi i predočuje kao živu povijest ljudskog djela kao znanja, ali ne i pukog *grobља činjenica*, ne samo uvodničkog i obavijesnog njegova karaktera, već pledirajući za razvoj znanstvene svijesti i refleksivne duhovne moći, u neprekinutost kruga znanja.

Govoreći o leksikografskim temama, sintetički i sinoptički, izlažući osnove teze *materijalističke dijalektičke formule* naše enciklopedije, *plaidoyera naše socijalističke koncepcije*²³, M. Krleža je sumirao ideju enciklopedizma, vjekovno živu u tokovima povijesna bića čovjekova, potrebe koju ona u sebi nosi, »*Pretvoriti našu vlastitu svijest u djelo*«²⁴

²² M. Krleža, *Prolegomena za Enciklopediju Jugoslavije, Eseji*, Zagreb 1966.

²³ *Leksikografske teme*, u: *Sabrana djela Miroslava Krleže*, knj. 2, *Sa uredničkog stola*, Sarajevo 1983.

²⁴ *ib.*

i »prikazati svu onu količinu političkih i kulturnih i ekonomskih talasanja koja se u rasponu od osmoga do dvadesetoga stoljeća tako jasno i tako poučno odražavaju u svemu što se kod nas borilo, ratovalo, što se organiziralo, mislilo, pisalo, gradilo ili slikalo.«²⁵

Subjekt je enciklopedijski označen kategorijom — zajednica. Vezan uz svijest o potrebi poznavanja i korištenja istinskih činjenica kojima se utemeljuje uzajamnost, spasava od zaborava vlastita prošlost, čini historija na osnovu tog pamćenja, mjeri omjer vlastitosti, produžuje kulturna svijest, jednom riječi, zadobiva entitet — i stvaralac i korisnik stoje na istoj strani, produžujući, hegelijanskim riječima iskazano, *dalje zajedničko koračanje*.

Do zrele, razvijene forme enciklopedije i do njena zrela, razvijena načina predstavljanja sume činjeničnog, pratimo put osmišljavanja totaliteta rezultata posebnih i pojedinačnih znanosti, probijanja granica, njihova nezavršena, kružna biljeva²⁶, ali i čuvanja *cjeline* kruga — starim shvaćanjem enciklopedije — znanjem o prošlom, koje tek treba za sebe steći, i ovjeriti sadašnjost koja sebe svagda istovremeno u prošlom nalazi, nadalje *smisla* što ga enciklopedijsko u sebi čuva, o trajnosti i univerzalnosti, srodstvu i uzajamnosti koje uspostavlja, konačno o tom prenošenju riznice duhovna posjeda u kružnom odnosu razumijevanja — pretpostavci svake osnove društvenog — kroz ukupnost njegova iskustva, stvarnog ali i vizionarnog, kritičkog ali i utopijskog, sustavnog ali i fragmentarnog. *Cjeline* kruga. Njegova poučka.

Kao putokaz našega povijesnoga bića, ideja enciklopedizma ostaje sastavnicom i filozofijskoga mišljenja u kontinuitetu izgradnje čovjekove povijesti, sačuvane u *svjetionicima* sveukupne naše materijalne i duhovne kulture, ali i u samozatajnom radu pojedinaca. Konačno, u tom trajnom zadatku, kao ogledalo, upit i izazov ljudskom umu, potrebi za jedinstvom pogleda i sintezom znanja koju je negda priželjkivao filozofov govor, ogleda se čitava višestoljetna uzajamnost enciklopedijskog i filozofijskog — iz duha novovjekovne filozofije znanosti, filozofije kao sređene *cjeline*, ostvarive kolektivnom djelatnošću, naime filozofijske mogućnosti u razvoju znanosti, razumijevanja humanog supstrata faktuma znanja i cjelovite ljudske društvene djelatnosti zasnovane na tom znanju.

²⁵ Uvodna riječ M. Krleže na prvom sastanku republičkih redakcija Enciklopedije, 1952.

²⁶ *Moderna enciklopedija... uspostavlja odnos nove i nesigurne ravnoteže s bibliotekom. Enciklopedija se ne odriče biti knjigom među knjigama: bila djelo autora ili kompilacija — često je oboje, istodobno — težnja za korisnošću koja je oživljava, nalaže joj da intervenira, da se diferencira, prilagodava vremenu... (A. Salsano, *Encyclopédies et encyclopédisme aujourd'hui*, *Encyclopaedia Universalis*, Paris 1985, sv. 18).*

IDEJA ENCIKLOPEDIZMA I FILOZOFIJSKO MIŠLJENJE

Sažetak

Historijat ideje enciklopedizma, kako ga je moguće pratiti slijedom njena odnosa spram filozofijskoga mišljenja kroz neke aspekte i tendencije i u njenih nosilaca, pokazuje se konačno ne samo kao njihova ukupnost (zbroj) nego kao cjelina: enciklopedijske kulture i traganja za mudrošću, o kojoj je ostavilo svjedočanstva niz enciklopedista (pokretača enciklopedije) ali i ličnosti drugih profila — znanstvenika, filozofa, pisaca — domaće i evropske kulturne povijesti i filozofije.

Genezu ideje enciklopedizma moguće je pratiti od pojave lucidara, sveznadara, do specijaliziranih i općih tipova, zavisno o metodama i rezultatima znanosti o čovjeku i društvu, o sustavu znanja. Nova znanja i novi modeli (materijalni i idealni) cjeline ljudskoga iskustva i pojava novih disciplina (međuznanosti) u novije doba, izmijenili su »fizionomiju« jedne ideje i prirodu njena odnosa naslovom naznačenoga. Nastavljajući svoje postojanje, enciklopedijska djela pridonose formiranju zajedničkog iskustva, njegovu očuvanju, kao i očuvanju kulturnoga blaga. Tomu u prilog ide i pojava velikih enciklopedijskih djela krajem 19. i početkom ovoga stoljeća, kao što su enciklopedije umjetnosti, višesveščani leksikoni (arheologije, liturgije, umjetnikâ i dr.), velike sinteze i specijalizirane publikacije.

Niz ličnosti domaćega humanizma u okviru dijaloga s evropskim kulturnim krugom enciklopedista, svojim djelima svjedoče o razmjerima našega prisustva i zanimanja idejom enciklopedizma. Svojim karakterom i namjenom enciklopedijska su djela i ona koja u strogom smislu to i nisu (Crijevićeva *Dubrovačka biblioteka*, Petrićeve *Pjesničke dekade* ili *Nova sveopća filozofija* itd.), primjerice geografsko-povijesna djela, biografska, poetička i filozofska.

Paradoks modernog enciklopedizma, nepoznat tradicionalnoj ideji enciklopedizma, zadire u samu supstancu enciklopedijskog, stavljajući u pitanje njegove tradicionalne sadržaje u ime pluralizma ideja i otvorenosti strukture. Govor enciklopedista polazi od termina slobodne cirkulacije značenja, kombinatorike i ostavlja nužnim upravo karakter neizvjesnosti. Time se, kao na drugom kraju luka, spajaju u krug one koncepcije koje vežu pothvate tradicionalnog enciklopedizma (kakav je Marulićev filozofskopoetički zbornik ili Vlačićev *Ključ*, kao vrsta specijaliziranih enciklopedija) i moderni specijalizirani tipovi enciklopedija kojima je svrha postati »kompendijem pamćenja i podsjetnikom historijskih iskustava, a istodobno i putokazom za budućnost« (iz predgovora *Enciklopediji Jugoslavije*). Koncepcijsko i programsko stajalište ostaje jedinstvenom osnovom, u onom i ovom slučaju, konkretno u makro i mikropedijskom, informativnom i formativnom, ostajući slikom i izrazom ukupnosti svjetske zbilje, kako je čovjek kao stvaralac povijesti ostavlja kao trag o svojoj vlastitosti.

THE IDEA OF ENCYCLOPEDIISM AND PHILOSOPHICAL THINKING

Abstract

The background behind the idea of encyclopedism, as it can be followed by its relationship towards philosophical thinking through certain aspects and tendencies and in its promoters is shown not only as their sum but as a cohesion: encyclopedic culture and the search for wisdom on which a number of encyclopedists (those who started encyclopedias) have left writings, as have those from other callings — scholars, philosophers, writers of both local and European cultural history and philosophy.

The genesis of the idea of encyclopedism can be followed from the appearance of the lucidars, almanacs to those who are specialized and general types, depending on the methods and results of the science about man and society, about the system of knowledge. New knowledge (material and ideal) for the whole of human experience and the phenomenon of new disciplines (intersciences) in the more recent age, have changed the »physiognomy« of an idea and the nature of its relations through the title of the designated. Continuing its existence, encyclopedic works contribute to the formation of common experience, its preservation as well as the preservation of cultural treasures. This is aided by the emergence of great encyclopedic works in the late 19th and early 20th century such as encyclopedias of art, multi-volume lexicons (archaeology, liturgy, artists and others, major syntheses and specialized publications.

A sequence of personalities from Humanism on this territory within the framework of a dialogue with the European cultural circle, encyclopedists, testify through their writings to the proportions of our presence and interest with the idea of encyclopedism. In character and purpose, encyclopedic works can also be those which are not strictly such (Crijević's *Dubrovačka biblioteka* [The Dubrovnik Library], Petrić's *Pjesničke dekade* [Poetic Decades] od Nova sveopća filozofija [New Universal Philosophy], etc.) for example geographic and historical works, biographical, poetic and philosophical.

The paradox of modern encyclopedism, something unknown to the traditional notion of encyclopedism, penetrates into the very substance of the encyclopedic, questioning its traditional content in the name of a pluralism of ideas and openness of structure. The speech of encyclopedists starts from the terms of a free circulation of meanings, combinatorics and leaves as necessary the very character of uncertainty. With this, as at the other end of an arch, those concepts are connected into a circle which joins the undertakings of traditional encyclopedism (such as Marulić's philosophical-ethical collection or Vlačić's *Ključ* ([Key] as a type of specialized encyclopedia) and modern specialized types of encyclopedia with which the purpose is to become »a compendium of memory and a reminder for historical experiences, while at the same time a directional sign for the future« (from the preface to the *Enciklopedija Jugoslavije* [Yugoslav Encyclopedia], The concept and program standpoint remains a consistent basis, in both that and this case, concretely in the macro- and micropedic, informative and formative, remaining an image and expression of the totality of world reality, of how man as creator of history has left it as a trace of his self.